

«Det var faktisk nokså trist med den nesen». Jødisk identitet og assimilasjon i Torborg Nedreaas' *Musikk fra en blå brønn* og *Ved neste nymåne*

«That nose was actually quite distressing». Jewish Identity and Assimilation in Torborg Nedreaas' *Musikk fra en blå brønn* (*Music from a Blue Well*) and *Ved neste nymåne* (*By the Next New Moon*)

Torill Steinfeld

Torill Steinfeld er professor emerita ved Universitetet i Oslo.

torill.steinfeld@iln.uio.no

Ho har publisert artiklar og bøker om mellom anna Camilla Collett, morsmålsfaget si historie, kanondanning, litteraturhistorie, Madame de Staël og 1814, romantisk medisin o.a

SAMMENDRAG

Artikkelen analyserer hvordan hovedpersonen Herdis' jødiske familiebakgrunn framstilles i Torborg Nedreaas' romaner *Musikk fra en blå brønn* (1960) og *Ved neste nymåne* (1971), og drøfter hva denne bakgrunnen og tidens antisemittisme betyr for Herdis' selvbilde og forhold til omverdenen. Romanene betraktes også som et bidrag til historien om jødisk assimilasjon i Norge. Videre må fokuseringen på det jødiske i *Musikk fra en blå brønn* forstås i lys av den antisemittiske bølgen vinteren 1959–60.

Nøkkelord

Torborg Nedreaas, *Musikk fra en blå brønn*, jødisk assimilasjon, Den antisemittiske bølgen

ABSTRACT

This article explores how the protagonist Herdis's Jewish family heritage is depicted in Torborg Nedreaas's *Musikk fra en blå brønn* (1960; *Music From a Blue Well*, 1988) and *Ved neste nymåne* (1971; *By the Next New Moon*). The novels are interesting contributions to the history of the assimilation of Jews in Norway. *Music From a Blue Well* must also be understood as part of the reaction against the anti-Semitic wave during the winter of 1959–60.

Keywords

Torborg Nedreaas, *Music From a Blue Well*, Jewish assimilation, The anti-semitic wave

Ta deg i vare og vøkt deg vel så du ikke glemmer det du har sett med egne øyne. Så lenge du lever, skal det aldri forlate ditt hjerte. Du skal fortelle om det til dine barn og barnebarn [...]

5. Mosebok, 4:9

Et underbelyst tema i faglitteraturen om Torborg Nedreaas' romaner *Musikk fra en blå brønn* (1960) og *Ved neste nymåne* (1971) knytter seg til det som angår jødisk identitet og assimilasjon. Romanene følger Herdis-skikkelsen gjennom noen barne- og ungdomsår i Bergen og København, med første verdenskrig som et særlig viktig tidsavsnitt og foreldrenes skilsmisse og gjenetablering i nye forhold som sentrale hendelser. Moren Franziskas jødiske slekt og «blandete» familie har en sentral plass i tekstuniverset, særlig i *Musikk fra en blå brønn*. Men når det siste omtales i faglitteraturen, er det oftest meget knapt. Også de fleste anmelderne av *Musikk fra en blå brønn* neglisjerte Herdis' jødiske slektsarv i 1960. Dette er bemerkelsesverdig, fordi det er så sjelden at protagonisten i norske romaner plasseres i en familie med jødiske og «halvjødiske» medlemmer, og at forfatteren kan utnytte egne erfaringer når hun skildrer hvordan livet i en slik «blandet» familie kunne arte seg.

I de seinere tiår har det både i Norge og internasjonalt vært en økende interesse blant historikere for jødisk historie. Også litteraturforskere har tatt del i dette, men i liten grad i Norge. Det mest omfattende arbeidet om jøder i norsk litteratur er Gertraud Rothlaufs avhandling, *Vom Shtetl zum Polarkreis. Juden und Judentum in der norwegischen Literatur*; hun skriver også et par sider om Nedreaas' forfatterskap (2009, 218–221). Men det savnes mer forskning om hvordan jødisk identitet og assimilasjon behandles i norsk skjønnlitteratur, blant annet fordi skjønnlitteratur kan formidle opplevelser, sanseintrykk, følelser og mellommenneskelig erfaring på andre og mer finmaskete måter enn de sakprosaen rår over. Et formål med denne artikkelen er derfor å lese Herdis-romanene med vekt på skildringen av de identitetsmessige og kulturelle konsekvenser en jødisk slektsarv kunne få under gitte samfunnsforhold, og da særlig for den som tilhørte en «blandet» familie. *Musikk fra en blå brønn* skal dessuten relateres til den internasjonale debatten om anti-semittisme i 1959–60 og til den biografiske bakgrunnen for romanene.

Det er et premiss for artikkelen at en del skjønnlitteratur kan leses som det historikerne kaller *beretning*, dvs. at litteraturen betraktes som kilde til viten om det samfunn tekstuniverset refererer til. I dette tilfellet dreier seg om et norsk bysamfunn i en tid som ligger forut for Holocaust. Videre står jeg i gjeld til tanken om at skjønnlitteratur kan være særlig verdifull som kilde når en søker innsikt i forhold hvor kildetilfanget ellers er tynt, og hvis forfatteren har benyttet egne erfaringer, gjerne barndomserfaringer. Jeg har også notert meg Edvard Bulls råd om å ha et særlig blikk for bipersoner i slike romaner og hans påstand om at forfatteren i sin skildring av vanlige hendelser og opplevelser må ta hensyn til hva informerte lesere har kjent til, mens det mer spesielle, som ofte knyttes til protagonisten, ikke forutsetter en slik gjenkjennelse (Bull 1981; Iddeng 2005). I noen grad regner jeg meg selv som en slik informert leser, fordi min bestefar i likhet med Nedreaas sin var jødisk, og jeg har kjennskap til situasjonen for en «blandet» familie i mellomkrigstidens Bergen. Jeg vet også hvordan fortellinger om dette kan traderes gjennom generasjoner – inkludert fortellinger om utstøting og forholdet til jødiske slektinger og, ikke minst, viten om hvem de var som ble myrdet i Auschwitz. Slik viten er gjerne anekdotisk, men i den grad det dreier

seg om reaksjoner som kan regnes som vanlige i slike familiekretser, kan den underbygge seleksjonen av detaljer i en tekstanalyse.

I Nedreaas' forfatterskap introduseres Herdis-skikkelsen i novellesamlingene *Trylleglasset* (1950) og *Stoppstedet* (1953). Deler av et par av novellene inngår siden i bearbejdet form i romanene. Men i novellene tildeles ikke Herdis jødiske slektsbånd. Og i *Ved neste nymåne* tenderer forholdet til det jødiske til å bli borte igjen. Forskjellen inviterer en til å spørre: Hvorfor kommer det jødiske opp nettopp i 1960? Spørsmålet tilsier at romanene, og særlig *Musikk fra en blå brønn*, også er interessante som *levning*, dvs. at en betrakter verket som et vitne om bestemte forhold i tiden da det ble til, og som en språkhandling i en bestemt historisk kontekst. I dette tilfellet er konteksten den antisemittiske bølgen vinteren 1959–60 og andre hendelser i 1960. Det er derfor en av artikkelens teser at hendelsene denne vinteren ikke bare initierte Nedreaas' radiokåseri «Ved en grense», holdt i januar, men også påvirket utformingen av *Musikk fra en blå brønn*. Begrepsparet beretning/levning er gjengs historisk-faglig inndeling, og historikere har brukt den når de har drøftet bruk av skjønnlitteratur som historisk kilde (Bull 1981; Iddeng 2005). I analysen har jeg støttet meg på denne drøftingen, som selvsagt ikke underslår forskjellen mellom sakprosa og fiksjon.

Nok et perspektiv skal nevnes: I de siste tiåra har interessen for minner økt, både innenfor humaniora og samfunnsvitenskapene, og det har vært skrevet mye om hvordan minner fra og om andre verdenskrig traderes. Forskere har blant annet benyttet Marianne Hirschs begrep «postmemory» om det fenomen at nye generasjoner i jødiske familier tar inn over seg myrdete slektingers skjebne, selv om man ofte bare kjenner til disse fra fotografier, avisutklipp, arvede gjenstander, omtale i familiekretsen o.a. (Hirsch 2008). I annen sammenheng har Susanne Bier brukt ordet «katastrofegegn» om noe av den mentaliteten som har preget etterkrigs generasjonen, selv om jødiske foreldre ikke ble direkte rammet. Også W. G. Sebald har drøftet hvordan mennesker som ikke selv erfarte traumatiske krigshandlinger, kan inkorporere minner om slike hendelser. Selv var han bare ett år da krigen sluttet, og området hvor familien bodde, ble lite berørt av bombingene i krigens slutfase. Likevel skjer det et vedvarende minnearbeid: «Yet, to this day, when I see photographs or documentary films dating from the war I feel as if I were its child, so to speak, as if those horrors I did not experience cast a shadow over me» (Sebald 2002, 66). Tar man dette perspektivet med seg til lesningen av romanene om Herdis og har i minnet at Torborg Nedreaas og hennes mor gjennomlevde annen verdenskrig som «mischlinger» av annen og første grad med den usikkerheten dette medførte, og at de opplevde at jødiske slektinger i Norge flyktet til Sverige og siden fikk vite at slektinger i Tyskland var blitt deportert og myrdet, åpner dette for å la «skyggen» av Holocaust bevege tolkningen. Da legges det til grunn at romanene ble skrevet etter krigen av en forfatter vi må anta levde med en særlig bagasje av minner og imaginære tankebilder. For forskeren blir dermed forholdet mellom fiksjon og biografi en utfordring.

I drøftingen av romanenes historiske bakgrunn har jeg støttet meg på verk om jødisk historie i Norge (Mendelsohn 1987; Sebak 2008). Omtalen av den antisemittiske bølgen bygger på en selektiv gjennomgang av norske aviser, særlig *Friheten* i tidsrommet desember 1959–februar 1960; og faglitteratur. Irene Iversen har generøst gitt meg tilgang til Torborg Nedreaas' samling av anmeldelser av *Musikk fra en blå brønn*, i alt 33. Hun har for øvrig selv i flere artikler nevnt både Nedreaas' og Herdis' jødiske bakgrunn (Iversen 1990). Bare omtalte avisartikler føres opp i litteraturlisten.

ARV OG MILJØ

I et intervju fra 1974 har Torborg Nedreaas fortalt om sitt første møte med lyrikeren Alf Larsen. Sammenkomsten førte til et uventet vennskap mellom to politiske antagonister, den ene datterdatter av en jøde, den andre Holocaustbenekter og «norsk litteraturs største antisemitt» (Ebbestad-Hansen 2017). Et par forfattere møttes på Theatercafeen, samtalen kom inn på jøder, «og da var jeg selvfølgelig på vakt», forteller Nedreaas: «Jeg skjøv hatten bakover og så på ham nedenfra – sånn. For du vet – det er ikke nesen, det er pannen. Og det så også han. – Å, sa han, er De av jødisk slekt? – Ja, sa jeg.»

I samme intervju nevner hun sin jødiske oldefar, at han brøt med sin sønn da denne «gikk ut av synagogen», moren som var «halvjøde», og sin egen og morens situasjon under krigen (Modal 1976, 97f.).

Torborg Nedreaas' kommentar vitner om en utbredt folkepsykologisk forestilling: at en jødisk slektsarv kan avleses på bestemte kroppslige detaljer. Nedreaas nevner pannen; det gjør hun også i *De varme hendene* (1952). Her har forfatterinnen Gusta Hvals nevø ikke annet igjen «av det jødiske preget enn den skrå pannen» (123). Men Nedreaas opplevde selv at hennes «ranke ørnese» ble omtalt offentlig (Riisøen 1960), og hennes alter ego, Herdis, er meget opptatt av neser, sin egen inkludert. Herdis fascineres også av morens mørkladne hud, mørke hår og øyne; som liten synes hun moren likner «en voldsomt pen sigøynerdame». Det er dette utseendet som gjør at Franziska sies å likne skuespillerinnen Sarah Bernhardt – selv illegitim datter av en jødinne: «Den vidunderligste av alle [...] – Ja tenk, det sa de bestandig da jeg var ung» (Nedreaas 1960, 29, 235).

Det fins åpenbare paralleller mellom den familiehistorien Torborg Nedreaas (1906–1987) forsyner Herdis med og hennes egen bakgrunn. Nedreaas var oldebarn av Karl (Kiwe) og Anna Herschel, som slo seg ned Bergen så tidlig som i 1850-årene. De kom fra Bukovina og Galicia. Karl Herschel handlet med ur; han var en tid grossist for jødiske omførselshandlere og fikk også et navn som skribent om jødisk religion. Familien var ortodoks; de skal bl.a. ha holdt høns av hensyn til jødiske spiseregler. Urleverandøren hans holdt til i Hamburg, og fire av Herschels barn kom til å bosette seg der. Sønnen Leon(ard) giftet seg med en bergenserinne i 1887. Datteren Augusta, som ble Torborg Nedreaas mor, var ett av flere barn fra dette forholdet. Leon Herschel og tre søsken døde før krigen; to søsken ble myrdet i Theresienstadt, og en søster overlevde krigen (Sebak 2008, 50f.; Mendelsohn 1987, bd. 1, 301). Leon var språklærer og oversetter og hadde en tid agentur- og maskinforretning. Den brant under bybrannen i 1916. På denne tiden hadde Bergen i underkant av 90 000 innbyggere, hvorav rundt 40 var registrert som jøder, men det kan ha vært noen flere hvis man regner med konverteringer og tvangsutmeldte (Helland 1916, 17, 35; Sebak 2008, 29). Leon Herschel ble for eksempel døpt samtidig med datteren Augusta, flere år før han inngikk ekteskap.

I likhet med Torborg Nedreaas har Herdis en jødisk morfar som er språklærer. Simon Kern var blitt utstøtt av foreldrene og gjort arveløs, men har forbindelse med søsteren Sarah, som bor i byen. Skildringen av ekteparet Sarah og Peter Goldapffel i *Musikk fra en blå brønn* kan minne en om Sara og Moritz Zuckerman, Leon Herschels søster og svoger. De eide Zuckermans magasin i Bergen, ifølge reklamen «Landets største Specialforretning i færdige Herre- og Gutteklæder» (Sebak 2008, 79). Romanens Goldapffels driver kunsthandel, og her er navnelikhet. Men utover det å bidra til skildringen av den jødiske fami-

liekonteksten i *Musikk fra en blå brønn* fungerer disse to karakterene primært som representanter for en politisk radikalisme i 1917 med sin anti-krigsholdning og sitt forsvar for den russiske revolusjon, Lenin inkludert. Mens det siste kan savne biografisk forankring – ekteparet Zuckerman flyttet til Hamburg i 1908 – er Sarahs forklaring av Simons brudd med foreldrene gjenkjennelig. For «blandingsekteskap» var ikke akseptert innenfor jødedommen og førte til (tvangs)utmeldelse av synagogen:

Det er jo denne gamle historien med Simon, som brøt med alt det, som ellers holder slekten sammen. Han har gjort våre foreldre forferdelig mye vondt – det er ingen som kan forstå dette, med mindre de kjenner det ubrytelige trosgrunnlaget som hele tilværelsen til så mange av oss hviler på. (Nedreaas 1960, 186)

Og så synes det å ha variert noe hvorvidt slike ekteskap medførte totalt brudd med hele slekten.

I romanuniverset består familien Kern av Simon, hustruen Johanne og døtrene Franziska, Rakel og Fanny, samt sønnen David. I forhold til egen bakgrunn styrker Nedreaas med navngivingen familiens jødisk-kulturelle forankring. Søskenflokket Herschel het Augusta, Alf, Anna, Agnes og Erika. Rakel og David er jo fornavn fra Tanakh/Det gamle testamentet, og Fanny som variant av det jiddiske navnet Feige var vanlig i jødiske familier. Nedreaas kan dessuten ha navngitt Fanny etter Leon Herschels søster, Fanny Orchudesch, som ble myrdet i Theresienstadt. At David handler med ur og får sin forsyning fra Hamburg, trekker også på familiehistorien og, mer generelt, på koblingen jøder og klokkehandel, inkludert omreisende «klokkejøder». Herdis' kristelige farmor kommenterer ham slik overfor Herdis:

De Syndens fedre som hjemsøkte Herdis var morens fedre – det var jøden Kern, som fornektet Jesus og foraktet kirken. David Kern reiste til Hamburg to ganger i året for å gå i synagogen og for å kjøpe opp klokker – – okk, okk, okk, – som han snøt folk med når han solgte dem i butikken hjemme i Koppersmuget, for det visste hele byen. (88)

Det framgår ikke av romanen at David selv regner seg som jøde, derimot at han savner Gudstro. Søstrene er kristne. Dette viser seg når Rakel imøtegår Fannys kritikk av avvisende slektninger i Tyskland, men selv legger inn en brodd mot jødedommen: «Blod er tykkere enn vann. Og *vår* religion forlanger iallfall at vi har litt kjærlighet å gi til andre» (31).

Miljøskildringen i *Musikk fra en blå brønn* og *Ved neste nymåne* er begrenset av det erfaringsrommet som tildeles Herdis. På fiksjonens historienivå kan det tenkes kontakter mellom voksne som hun ikke har kjent til. Med dette forbeholdet synes kontakten med bestefarens familie å ha vært meget begrenset, utover omgangen med ekteparet Goldapffel. Simon Kerns foreldre ønsket ingen omgang, men som barn eller helt ung klarte Franziska å komme seg inn til dem. Ved en anledning forteller hun om dette:

Nei, de var ikke glad i oss de gamle. Men jeg gikk etter lukten! Å Gud, for salige dufter det bestandig sto ut av det kjøkkenvinduet på Nordnæs. [...] Og jeg søkte stadig dit utover, til disse besteforeldrene som ikke ville vite av oss, gikk rundt huset og snuste. Til slutt kunne jeg ikke dy meg – å Gud, jeg ble så forferdelig sulten utenfor de vinduene. (181)

Hun går inn, møter farmoren – «overstrømmende var hun ikke akkurat» –, får en hønsevinge som smaker hvitløk og timian, og gir seg ikke før hun får oppskriften. Denne bruker hun som voksen. I et familieselskap hos Franziska gleder Sarah Goldapffel seg nettopp over «den fine duften av den kokte hønen»: «– Simon! Kjenner du igjen denne duften! Det er jo akkurat som hjemme». Oppskriften var den eneste arven «vi fikk», og den måtte Franziska hente selv, bemerker Simon med «et smilende sideblikk som minnet om et vepsestikk», og Sarah responderer med «en liten rødme under øynene» (181).

I likhet med Torborg Nedreaas selv har søsknene Kern jødiske slektninger i Tyskland. Under en opphetet diskusjon i *Musikk fra en blå brønn* anklager Fanny dem for aldri å ha «vist oss noen kjærlighet», mens Franziska viser til en fraskilt kusine, Friedl: «Hun er ikke bundet av synagogen, hun har vist at hun regner oss for sine slektninger – hun har da vist oss både varme og kjærlighet!» For Fanny teller ikke dette: «Friedl er jo hedning» (31). I *Ved neste nymåne* får vi vite at Friedl ble spartakist, og Herdis' mor holder henne fram som et ideal for Herdis, i en kritikk av det egosentriske i Herdis' egen frihetsstreben. Friedl kom også i konflikt med familien som ung, forteller Franziska: «Men hennes opprør gjaldt ikke bare hennes egen frihet. Hun har brutt med alt det de mente var allmenn skikk og bruk – men for å frigjøre andre!» (183). Friedl-karakteren representerer altså et brudd med slektsnormene på flere plan; ett er at hun ikke har avvist kontakt med de «halvjødiske» slektningene i Norge. I samme verk snakker Herdis om en fetter av moren, Kiewe, fra Hamburg. I tid er episoden lagt til ca. 1921. Kiewe har vært soldat under krigen, og familien har ikke hørt fra ham siden november 1918. Herdis har selv aldri møtt ham. For Herdis blir han et fascinasjonsobjekt; i et brev har han spøkt med at han vil forlove seg med henne når hun bli stor. I romanuniverset representerer han krigens meningsløshet, men også en drøm om Palestina. Men både Friedl og Kiewe omtales bare i en episode eller to i romanene.

Sammenlignet med Herdis' familie på farssiden representerer morslekten en større verden: geografisk, religiøs, politisk og sosialt. Selv om Simon Kern med familie ikke var fattige før krigen – de har bl.a. malerier de kan selge når Simons tyskvennlige holdning gjør at han mister språkelevne sine –, er det økonomisk avstand til Goldapffels; disse er velstående. På farssiden er Herdis' far, Leif Hauge, en kontorist som slår seg opp som spekulant under krigen. Hans mor er enke. Leif Hauge gifter seg igjen, med Anna, og får en datter, men ender opp i meget trange kår i *Ved neste nymåne*. Det fortelles ikke om kontakt med andre i farsfamilien.

Familien Kern har bånd til både jødisk, tysk og norsk kultur. Simon Kern er norsk statsborger, men regner seg som tysk, ifølge Rakel. Han er sterkt tyskvennlig under krigen, til fortvilelse for Fanny, som forlover seg med en norsk sjømann, og til økonomisk skade for familien. En tid blir han til og med fengslet, mistenkt for spionasje, men han slippes snart fri. Det historiske grunnlag for dette var to større spionsaker i Bergen våren og sommeren 1917 som vakte stor oppstandelse i byen og hvor pressen aktiverte antisemittiske fordommer (Greve 1982, 48f.).¹ Simon verken feirer eller ikke feirer jul, fortelles det, til forskjell fra Goldapffels, som ikke feirer jul. Men han går med til alle juleselskaper hvor det serveres

1. Jf. *Bergens Tidendes* omtale av tiltalte Karl Richard Schwarz: «Han er meget blek, har skinnende sort haar og smaa, listige sorte øine. Hans utseende synes at tyde paa jødisk avstamning, hvilket bekræftes av en eiendommelig læspende stemme». (1917, 4).

god mat. Fanny er opprørsk mot faren: «[...] han har da heller aldri gjort oss noe annet enn ondt» (1960, 34). Og Herdis undrer seg over tilnavnene hans: «Det var mangslags navn på hennes bestefar: timelæreren, tyskeren Kern, Jøden Kern. Og nå også spionen Kern – men hvorfor?» (136f.). Venninnen Mathilde bidrar med noe oppklaring etter spionsaken: «[...] vet du hva som stod i en avis inne i Kristiania [...] – Det stod at hele forfølgelsen av Simon Kern kom av at han er jøde. Og det tror jeg og!» (1971, 59). For Herdis innebærer replikken en ny viten om antisemittisme som fenomen, og det er knapt tilfeldig at Nedreaas lar opplysningen komme fra en venninne med far i arbeiderbevegelsen.

KROPPEN, LUKTEN, FARGENE

Første kapittel i *Ved neste nymåne* har overskriften «Ekko». Det er Herdis' refleksjoner over det å være menneske som innleder romanen:

Det er noe så aldeles forunderlig og ubegripelig å være et menneske. For man er ikke bare denne eller hin person med armer og bein og øyne og ører og nese og mage og alt som hører til. Man er dessuten alt det som man har opplevd. Dessuten er man på et eller annet gåtefullt vis alle de tingene og menneskene som man på en eller annen måte er knyttet til. (5)

Passasjen kan illustrere identitetstemaet i romanen, for Herdis er ikke bare en særegen personlighet, hun inkorporerer også andres opplevelser og væremåter. Et gjennomgangsmotiv i romanene er hennes vansker med å avgrense seg fra moren, et problem som forsterkes av morens vekslinger mellom å vise varme og omtanke og å distansere seg fra datteren (Steinfeld 1983). Men symbiosetendensen slår også ut i forhold til andre familiemedlemmer. Når Herdis for eksempel ser Davids fingrer knytte seg «omkring armlenet i en sakte uro» – han er ung og sykdomsmerket –, kjenner hun det «helt ut i tærne» (1960, 184). I vår sammenheng er det særlig interessant hvordan hun forholder seg til familien Kern.

For Herdis er det spesielle ved morens familie i stor grad knyttet til sanseinntrykk: lukt, syn, hørsel. Ved bestefaren henger det bestandig «en sløret og kriblende krydderduft, en lukt som kunne merkes allerede i trappeoppgangen der hvor besteforeldrene bodde» (1960, 37). Dette inngår i byens fysiognomi, for enhver oppgang har «sin lukt, sin karakter, sitt ansikt» som vitner om «det underlige som kunne være sjelen i hvert av hjemmene» (99). Men lukten er også særegen for familien Kern. Franziska «gikk etter lukten» da hun oppsøkte sine besteforeldre. Herdis er derimot ambivalent overfor lukten fra besteforeldrene; hos moren og tantene er denne lukten «bare god» (37). Tidligere, i Torborg Nedreaas' skildring av Gustas minne om sitt eneste møte med sin jødiske bestefar i *I de varme hendene*, framheves også lukten. Faren tok Gusta med til hennes bestefar i et forgjeves håp om forsoning; Gusta så selv ut som «en liten jødepике». Etterpå, etter at bestefaren brutalt har avvist dem, og hun har kjent «forvisningen, hjemløsheten i huden for første gang», er det lukten hun best husker. Hun gjenkjenner den også fra foreldrehjemmet. I hennes eget hjem som voksen har lukten blitt «uttynnet og mildnet [...] den samme lukten av søtt, fremmed krydder, som var blitt hjem for henne gjennom et langt liv» (1952, 123f.).²

2. Takk til Kari Jegerstedt som gjorde meg oppmerksom på Gusta-skikkelsen.

Grethe Fatima Syéd har i en artikkel drøftet hvordan Nedreaas gjengir sanseinntrykk i *Av måneskinn gror det ingenting*. Hun framhever nettopp lukten. Denne «olfaktoriske» sansen er «kanskje den aller mest direkte», den «mest primitive»; den «går utenom et redigerende senter i hjernen og er minst endret i menneskenes evolusjonshistorie» (Syéd 2016, 22). I et slikt perspektiv vitner Herdis' og Franziskas snusing om grunnleggende behov for tilhørighet, men også om komplikasjoner knyttet til de jødiske tradisjonene som luktene bærer bud om for den som var i en mellomposisjon eller var blitt utstøtt. Lukten binder familien sammen, men den vitner også om det særlige, diasporaen og, for den som var blitt forskutt: hjemløshet og rotløshet.

Utseendemessig utmerker familien Kern seg ved sine mørke farger og skiftninger. Tantenens hår er langt, tykt og mørkt, mens Sarah har rustrødt hår. Både moren, tantene, bestefaren og David har brune øyne som kan skifte farge og – særlig for søstrene Kern – glitre. Til sammenligning er Herdis' fars øyne lyse, og begge bestemødrene har blå øyne. Annas øyne er «like brune bestandig, de ble verken gule eller grønne eller svarte slik som morens øyne» (1960, 118).

Også nesene kjennetegner Kern-familien. Da Herdis var liten, var hun redd for bestefarens store nese. Siden syntes hun at han lignet en «trollmann» (1960, 37f.). Ved en anledning kommenteres Franziskas nese. Konteksten er hennes jødiske ætt og forholdet til penger, og Franziska tar utfordringen: «[...] jødeblod? Ha, ha, fra den kanten har jeg iallfall arvet et framtreddende snyteskaft» (221). Herdis er også oppmerksom på sin egen nese. Speilet forteller henne at den kan virke større eller «litt mindre» avhengig av frisyren: «Det var faktisk nok så trist med den nesen. Hun skjøv den oppover med pekefingeren og prøvde hvordan det hadde vært å ha oppstoppnese» (238f.). Og hun noterer seg venninnen Mathildes taushet når hun selv omtaler nesen sin. Det er den store nesen som gjør at hun bestandig kjenner lukter, forklarer Herdis. Mathilde sier nemlig *ikke* at «du har en aldeles passelig nese»; hun sier «ingen ting, ikke skyggen av en motsigelse» (1971, 70). Ved en annen anledning tegner Herdis seg selv: «en lang tynn stake med lang nese, dansende ballett i en krets av yndige småpiker med nesten ingen nese» (86). Denne passasjen er endret fra novellen «Har du skrevet til Julia» i *Stoppsted* (1953). Der danser Herdis «i en krets av små, yndige buttede småpiker» (139). Sammen med det store, røde håret er nesen og den jødiske arven den bærer bud om, med på å bekrefte Herdis' følelse av å være annerledes i norsk-norske omgivelser.

Hørselsinntrykk knyttes også til familien Kern, særlig latteren. Det gjelder Franziskas latter, som veksler mellom å virke lykkelig, øm og kjølig, Davids glade latter, så lenge han er frisk, og Rakel og Fannys latter, som sprer en atmosfære av fest. Musikken er òg viktig. Franziska er en kyndig pianist, og det er piano i besteforeldrenes hjem. Samlet er inntrykket at Kern-familien skiller seg markant fra vanlige bergensere med sine farger, lukter og lyder, og at dette preger Herdis' oppfatning av sin livsverden.

ANTISEMITTISME OG UNDERGANGSTRUSSEL

Det er få episoder i *Musikk fra en blå brønn* og *Ved neste nymåne* som vitner om tidens antisemittisme. Men de fins, som når en nyrik spekulantfrue kommenterer Franziskas «jødeblod». Anledningen er at Franziska motsetter seg at hennes nye samboer, Elias Rachlev,

skal begynne å spekulere og sette sin solide formue på spill:

Men du-u-u Franziska, hvinte fru Thiele. – Er det ikke så at du har jødeblod i deg? Og jødene skal jo være så ramme etter penger? [...] Ja du må ikke misforstå meg – jeg *beundrer* det – jeg *beundrer* altså folk som er flinke til å tjene penger! – Så du må ikke tro jeg har noe imot jødene – tvert imot –

Franziska svarer med «en underlig metallklang i stemmen» (1960, 220).

Fru Thieles utsagn illustrerer selvsagt hvordan gjengse fordommer mot jøder kunne kolporteres, mens antisemittisme ble benektet. Mer åpent er det om den sammenstimlingen av unger «i bevegelse rundt en rullestol» ute på gaten som Herdis oppdager en gang, skyldes antisemittisme. Men synet av bestefaren som triller den syke David, omgitt av unger, får henne til å rømme unna, skamfull og uten å gi seg til kjenne (1971, 64). Det skal også noteres at den jødiske arven kan knyttes til følelsen av å være forlatt av Gud. Ved en anledning, etter at David er blitt syk, forekommer denne dialogen mellom Rakel og Herdis: «–Herdis? Vet du – jeg tror – at kanskje dette med David er en straff som Gud har sendt over oss. –Hva skulle han straffe? –Å. Det er mange ting det. Som vi fortjener straff for, i vårres familie.» Og Rakel fortviler fordi hun selv tviler og ikke kan hjelpe David til «å tro på Gud»: «Å, denne tvilen, tvilen, tvilen!» (1960, 202).

Den verste episoden for Herdis forekommer en gang Elias, som hun har fått et nært forhold til, går løs på bestefaren. Simon Kerns situasjon er meget vanskelig etter at han har vært arrestert, og han oppsøker gjerne datteren og får kaffe hos henne. Elias, som er periodedranke, drikker med noen venner; de snakker om krigen, torpederingen av norske skip og spioner, og Elias slår til mot svigerfaren:

Se og kom deg ut! Ut av mitt hus, sier jeg! Og vis ikke jødefjeset ditt her mer --- Han apte etter Pappa Simons stemme i en ondskap som fikk folk til å kaldsvette: – Har du kaffi, Franziska, jeg er syk etter en dråpe kaffi – med sukker. *Sukker!* Ha ha! Men jeg skal jaggu gi deg *kaffi* jeg, din satans fordømte *spion* – (1971, 14).

Herdis ser bestefarens «loslitte elendighet» da moren, med et angstfullt ansikt, følger ham ut:

Men hun kunne ikke gjøre noe. Hun kunne ikke engang gråte. Hun var ikke til, uten som et smertefullt ekko. Hun eksisterte ikke – ikke engang for seg selv.

Moren [...] hadde lagt armen om skuldrene til Herdis, kanskje uten å vite det selv. Det pleide være godt. Nå kjentes det tungt. Som en mørk byrde. (15)

Både når dette skjer og siden, når Herdis husker episoden, knytter det seg underlig i magen hennes. Hun er tilskuer til hendelsen, men hun inkorporerer også bestefarens skam og morens fortvilelse. Det dreier seg om en momentan opplevelse av båndet til bestefaren og hans jødiske identitet som et vilkår for egen eksistens, men også som «en mørk byrde».

I en sentral scene i *Musikk fra en blå brønn* faller Herdis som liten i en brønn, men kravler seg opp igjen. Scenen har vært tolket på ulikt vis, særlig som et bilde på den fristelsen

musikken og det estetiske kan by et menneske som Herdis. Torborg Nedreaas kommenterte dette selv i et intervju om romanen:

Kjernetanken ligger allerede i første kapittel, der jeg skisserer opp et forskrekket, et fordrømt menneskes evne til å *klare seg*. Vi føler oss alle trukket mot Brønnen. Det er akkurat som en undergangslengsel --- men de vidunderligste ting i livet er brannfarlige. Vi mennesker har en viss tilbøyelighet til å *dette i brønnen*. Men vi har også en voldsom livsvilje ... til å klatre opp igjen. (Nag 1961, 10)

Ved en annen anledning sier hun: «Jeg blir nødt til å komme med en tredje [bok], selv om jeg er imot trilogier [...] Men Herdis går i brønnen. Det skal ende slik. Det vet ikke hun, men det vet leseren» (Rønning og Vesaas 1979, 25).

Det er fristende å sammenlikne brønnscenen og scenen med bestefaren. Begge hendelsene oppleves som en trussel mot Herdis' eksistens, men selv om brønnulykken er fysisk farligere, er dette en isolert hendelse som hun selv redder seg ut av. Den andre hendelsen bunner derimot i fordømmer og fremmedfrykt som hun er helt hjelpeløs overfor. Skal Herdis ende «i brønnen», er det derfor etter mitt syn ikke opplagt at det er musikken, drømmen og undergangslengselen som vil sende henne dit. For Herdis' påfallende sterke reaksjon da Elias angriper bestefaren – «Hun eksisterte ikke – ikke engang for seg selv» –, utfordrer tekstens realisme og aktiverer en uro hos leseren som må skyldes spenningen mellom beretningens tid og språkhandlingens tid. Herdis-romanene ble jo skrevet og lest *etter* at «millioner» hadde endt sitt liv i «en forbrenningsovn etter pinsler som vår fantasi ikke er ond nok til å gi oss forestilling om» (Nedreaas 1955, 30). Slik sett kan den følelsen av eksistensopphør som fortelleren påfører Herdis, og den brønnen hennes forfatter vil styrte henne ned i, minne en om Nedreaas' metafor for folkemordet: «den Mørke Bunnns svoveldampende virkelighet» (30). Dermed ikke sagt at leseren «vet» at Herdis *må* gå i brønnen, og forfatteren unnlot jo å komme med et tredje bind.

TORBORG NEDREAAS' REALISME

I en anmeldelse av Cora Sandels *Figurer på mørk bunn* drøfter Torborg Nedreaas Sandels karakterskildring:

Ethvert menneske har ett eller annet sted i seg en rem av et hvilket som helst medmenneskes hud. Det er dikterens sak å finne fram fra sine egne hemmelige kroker de egenskaper han vil gjengi hos de mennesker han skal levendegjøre. Enhver annen synsvinkel kan lage dyktig tegnede typer – men aldri diktning. (Nedreaas 1955, 31)

Lykkes dikteren, engasjeres også leseren. Det skjer i dette tilfellet fordi Sandel bygger opp sine karakterer med «få og treffsikre streker». De danner «en fin og levende mosaikk, der hver av bitene etterhånden får sitt eget liv og fremtrer ikke bare som typer, men som mennesker, slik at vi kjenner pusten av dem på vår egen hud» (31). Den siste metaforen gjentas ved flere anledninger; den brukes bl.a. om Dostojevskijs karakterer: «en kjenner pusten av samtlige» (Nag 2009; Rønning og Vesaas 1979, 21).

I forlengelse av dette argumentet om å levendegjøre det egne og å la en (fiktiv) annen rykke innpå seg – altså en variant av det klassiske dannelsesargumentet om selvoverskri-

delse og vekselvirkningen mellom det egne og det fremmede –, forsvarer Torborg Nedreaas realismen som dikterisk metode mot en modernistisk kritikk i Sandel-anmeldelsen. Igjen fokuseres det på karakterene. Symbolikk kan nemlig «ikle seg realistisk kledebon»; i de «lette og hverdagslige linjene» i det sandelske pensjonats «menneskemønster glimter det av symbolske momenter [...] suverent smeltet inn i selve de små realistiske fenomener som setter hver av karakterenes skjebneprofil i relieff for oss» (Nedreaas 1955, 31). Med andre ord synes Nedreaas å avvise motsetningen mellom det mimetiske og det tekstuelle i framstillingen av litterære karakterer og, mer overordnet, tendensen til å polarisere mellom språkets referensialitet og dets poetiske funksjon. Drøftingen av forholdet mellom det symbolske og det realistiske bør derfor tolkes som utsagn om det litterære universets bevegelighet og de litterære karakterenes forankring i samspillet mellom levd liv, tekstens strukturer og meningstetthet og leseakten.

Bruker vi denne argumentasjonen på framstillingen av familien Kern, er det mer ved karakterene enn det som kan leses som en fiksjonalisert framstilling med referanse til medlemmer av Nedreaas' egen morsslekt, og også mer enn det som kan fortolkes i lys av jødernes historie i Bergen. Det må også tas høyde for hvordan «symbolske momenter» som er «smeltet inn i selve de små realistiske fenomener», bærer bud om den jødiske diaspora generelt og om omkostningene ved «blandete» ekteskap, både for dem det gjaldt og for etterkommerne. Sarah Goldapffels rødme når det snakkes om arv og familie, Franziska som så gjerne vil bli kjent med sine avvisende besteforeldre, Rakels savn av Gudstro, og Herdis' foregripelse av den undergangen hennes forfatter planla for henne, er eksempler på slike meningsmettede «små» hendelser som er lokale innenfor tekstuniverset, men som samtidig åpner for langt mer vidtrekkende forestillinger om jødisk liv og assimilasjon.

Et påfallende trekk ved Torborg Nedreaas' måte å skildre sine jødiske og «halvjødiske» karakterer på, er at hun både drar vekslers på utbredte forestillinger om jøder og utfordrer antisemittiske fordommer. David-skikkelsen synes for eksempel å savne biografisk forelegg. Han framstilles som klokkehandler, har et jødisk navn og utsettes for forakttfull omtale. Men David er også en sårbar kunstnersjel: musikalsk, følsom og med stor innlevelsessevne.

Noe tilsvarende gjelder for ekteparet Goldapffel. Torborg Nedreaas har selv hevet at skildringen av jobbetiden er «det viktigste» i *Musikk fra en blå brønn*: «meget viktigere enn Herdis og hennes jålerier» (Rønning og Vesaas 1979, 24; Modal 1976, 93). Og jobbetidens kyniske spekulasjonsmiljø får relativt stor plass i romanen. Men det er Herdis' norsk-norske far og hans svoger som blir spekulanter under krigen, og ikke det velstående jødiske kjøpmannsekteparet Goldapffel. Og det er Herdis' «halvjødiske» mor som forhindrer at Elias Rachlevs spekulantvenner får lokket ham med på spekulasjoner når han er beruset. Franziska er glad i penger og har selv opplevd sult, sier hun, men hun ønsker trygghet og ingen million – ikke mer enn «at jeg tør kle meg skikkelig, og lage god mat» (1960, 221). I dette tekstuniverset er altså krigsspekulasjonen og den kynisme, grådighet og vulgaritet som var knyttet til den nye pengestrømmen, et norsk-norsk fenomen.

Det er også verd å notere seg at mens ekteparet Zuckerman forlot Bergen i 1908, har Torborg Nedreaas latt ekteparet Goldapffel bli værende i byen. Hun lar dem heller ikke miste sin forretning i bybrannen i 1916, slik Zuckermans gjorde. Grunnen er trolig at hun ville gi et eksempel på solid og kultivert jødisk borgerskap som kontrast til spekulantmil-

jøet og det forsofne bergenske borgerskapet som Elias-skikkelsen representerer. At hun lar Goldapffels omgås Simon Kern med familie, er også bemerkelsesverdig. Med dette grepet får hun styrket skildringen av Herdis' jødiske familieband og jødisk kultur på norsk grunn.

Herdis har bare én jødisk besteforelder. Men den jødiske tilknytningen har merket henne. Hun overvåker sin egen nese, sammenligner seg med norsk-norske jenter og prøver å skille lukten av ulike mennesker. Hun opplever farmorens og Elias' antisemittiske utbrudd; hun hører bestefaren bli omtalt som «Jøden Kern», og hun får føle på egen feighet fordi hun rømmer unna ham og David på gaten. Hun overhører også samtaler om avvissende jødiske slektninger. Tanken om at morens fetter Kiewe kan dukke opp igjen og vil gifte seg med henne, *kan* derfor leses som en fantasi om å hele de sårene som besteforeldrenes ekteskap har medført, både for dem selv og andre. Men teksten lar ikke leseren betvile at Kiewe er død. At Herdis føler seg spesiell og ofte alene, kan rett nok skyldes flere forhold: en sosial mellomposisjon mens foreldrene var gift, foreldrenes skilsmisse, forholdet til moren, egen sensibilitet, fantasi og musikalitet mm. Men det er vanskelig å tro annet enn at denne følelsen også bunner i erfaringer knyttet til det å tilhøre en «blandet» familie.

MUSIKK FRA EN BLÅ BRØNN OG DEN ANTISEMITTISKE BØLGEN

Musikk fra en blå brønn utkom høsten 1960. Det forhold at Herdis først nå utstyres med en jødisk slektsbakgrunn, kan rimeligvis langt på vei forklares med reaksjonene på den antisemittiske bølgen om vinteren.

Den antisemittiske bølgen startet da den gjenreiste synagogen i Köln ble tilgriset med hakekors og innskriften «Deutsche fordern Juden raus» julenatten 1959. Forbløffende raskt ble det registrert en mengde liknende hendelser rettet mot synagoger, jødiske gravplasser, boliger og bygg eid av jøder, samt enkeltjøder i mange land på flere kontinenter, inkludert de nordiske (Mendelsohn 1987, bd. 2, 366f.; Bachner 1999, 136f.; Johansen 2006, 43f.). Hendelsene vakte stor internasjonal oppmerksomhet og utløste omfattende pressedeletter om nazisme og antisemittisme. Den internasjonale glemsel- og taushetskulturen som hadde rådd om Holocaust siden 1945, slo omsider sprekker (Reitan 2015, 59). I Norge gav *Friheten*, som Nedreaas jo leste, hendelsene en utførlig dekning, og også andre aviser kom med mange rapporter og kommentarartikler. Eksempelvis kritiserte Johan Borgen myndighetene for å bagatellisere «de uhyggelige tegn på nye jødeforfølgelser». Overvåkingspolitiet sjef, Asbjørn Bryhn, hadde da uttalt at «Nynazistisk virksomhet har man ikke oppdaget spor av» og «antisemittisme har her i landet aldri vært noe egentlig problem» (Borgen 1960a og b). Også andre hendelser dette året styrket interessen for jødeforfølgelsene, som åpningen av Anne Frank-huset i Amsterdam, at Adolph Eichmann ble fanget i Argentina og fraktet til Israel i mai, og den internasjonale suksessen til Erwin Leisers dokumentarfilm *Den blodiga tiden* (*Mein Kampf/ Sannheten om hakekorset*), som hadde premiere i april.

Det var et sentralt krav i den motstand de antisemittiske aksjonene møtte, at man ikke måtte glemme, men forholde seg aktivt og kritisk til fortiden og få fram viten om jødisk historie og om Holocaust. I Vest-Tyskland startet oppgjøret med nazitiden for alvor dette året, og både i FN og i flere land ble det tatt initiativ for å utforme konvensjoner og lovbestemmelser mot rasisme og antisemittisme. Også 1960-åras radikale studentbevegelse med sin sterke interesse for fascismeteori og antirasisme, kan spores tilbake til 1960, særlig i

Vest-Tyskland. Det ble bl.a. krevd lærestoler i jødisk historie. I flere land ble det satt søkelys på utdanningssektoren som viktig i innsatsen mot nazisme/nynazisme og antisemittisme.

Torborg Nedreaas deltok selv i debatten om den antisemittiske bølgen med radiokåseriet «Ved en grense», som hun holdt den 16. januar. Her bruker hun refleksjoner over det å reise og krysse grenser til å ta et oppgjør med dem som mener at nazitiden bør glemmes. Hun knytter direkte an til hendelsene i Vest-Tyskland når hun beretter om en samtale med en ung norsk mann på en togtur til Porsgrunn; han beklaget at Hitler ikke fikk utryddet *alle* jødene, og ville gjerne selv bidra til dette. For det signalet «som ble gitt fra Vest-Tyskland på selve juleaften» gjør kåsøren redd, men mest redd er hun «for dem som unnlater å ta den fulle konsekvensen av det som nå skjer» (Nedreaas 1967, 54). Det skal noteres at mens *Friheten* nokså konsekvent framstilte antisemittisme, ny- og gammelnazisme som et vesttysk problem, tar Nedreaas opp jødehat i Norge. Her kan kåseriet minne en om Adornos kjente foredrag fra november 1959: «Was bedeutet: Aufarbeitung der Vergangenheit». Adorno argumenterte mot tendensen til å glemme nazitiden og jødeutryddelsen og hevdet at nazismens etterliv *innenfor* demokratiske samfunn var mer truende enn fascistiske trusler som rettet seg *mot* demokratiske samfunn (Adorno 1977). Når Nedreaas løfter fram en tilsynelatende dagligdags opplevelse i kåseriet og deretter plasserer Herdis i en «blandet» familie, bidrar hun til dette oppgjøret med glemselskulturen. For det var en uomgjengelig del av oppgjøret med nazismen å inkludere jødene i en kollektiv bevissthet om samfunnet.

Den antisemittiske bølgen må ha vært en drivkraft bak utformingen av *Musikk fra en blå brønn*. Mer komplisert er det å vurdere effekten av romanen som språkhandling. Går vi til anmeldelsene i 1960, nevner flere Franziska og hennes familie: «morens fargerike og temperamentsfulle familie» (Vetlesen 1960); «moren er et spill levende, varmt menneske fra et underlig (sic!) kosmopolitisk miljø» (Holm 1960). Men bare et par anmeldere nevner hennes jødiske bakgrunn: «den tysk-norske sigøyner-jødinnen Franziska» (Brøgger 1960); «hun har både jødisk blod og strileblod i sine årer» (Eggen 1960); «Særlig er medlemmene av morens jødiske familie skildret med liv og varme» (Nettum 1960). Og som den eneste nevner Arne Hannevik kortfattet fremmedfølelsen: «Morens familie er av tysk, jødisk herkomst og føler seg ikke helt hjemme i de bergenske omgivelser»; «Den harde morfaren» har «brutt med jødedommen» (1960). Mer typisk er omtaler som roser barndomsskildringen og allmenngjør tematikken, eksempelvis at romanen «sier noe vesentlig om barnesjelen og om menneskehjertets uforlignelige barndom» (pch, *Tidens Krav*, 1960). Selv bergensanmelderen Olav Simonnæs, som hevder at Nedreaas behandler sitt stoff med «selvopplevelsens glød, smerte og befrielse», tier om Herdis' jødiske familiebakgrunn (1960). Det samme gjelder en så politisk observant anmelder som Erna Ofstad, magister i litteraturhistorie og moralfilosofen Harald Ofstads ektefelle (1960). At Torborg Nedreaas selv i et intervju i *Friheten* i januar 1961 kunne hevde at hun skrev om «et miljø som er meget alminnelig – *die untere Mittelstand*» (Nag 1961), kan tyde på at hun også selv snart var innstilt på å nedtone at romanen tar opp jødisk assimilasjon og antisemittisme.

Jeg har ikke annen forklaring på anmeldernes taushet enn at det var liten interesse for jødisk historie fram til 1960-årene, at det etter krigen fantes en vegring mot å hefte merkelappen jødisk på mennesker, og at det var et litteraturvitenskapelig dogme at god litteratur tar opp allmenne tema og hever seg over det særlige, det lokale, det marginale. Hvorvidt Torborg Nedreaas' egen bemerkning skyldtes ønsket om en bredest mulig leserkrets, om den bør tol-

kes som en framheving av klasseperspektivet i romanen, i tråd med hennes politiske ståsted, eller om den antisemittiske bølgen hadde intensivert en slags «postmemorial» uro som hun snart prøvde å dempe, tar jeg ikke stilling til. Men blant annet med tanke på hennes tidligere skarpe avisartikler om behandlingen av jøder etter krigen, i anledning opprettelsen av staten Israel og Exodus-affæren, og hennes påstand om at hun følte seg «sterkt knyttet til» den jødiske del av familien, er jeg fristet til å tro at hun her lot sin kommunistiske ortodoksi triumfere «Herdis og hennes jålerier» (Nedreaas 1947 og 1948; Holen 1976, 13). Kanskje har også den ambivalensen som etter min erfaring ofte er knyttet til det å tilhøre en «blandet» familie, gjort at hun fant det klokest og enklest å nedtone den fortellingen om jødisk assimilasjon som hun leverer i Herdis-romanene, når hun uttalte seg om dem? Uansett er det bemerkelsesverdige at det er slik diskrepans mellom det romanene utsier og det forfatteren siden hevder om dem i flere intervjuer. Men dette tilsier jo ikke at vår tids lesere skal overse framstillingen av det norsk-jødiske kulturmøtet i *Musikk fra en blå brønn* og *Ved neste nymåne*.

LITTERATUR

ANMELDELSER³

- Brøgger, Niels Chr. 1960. «Ny Torborg Nedreaas». *Nationen* 05.11.1960.
- Eggen, Egil. 1960. «Musikk fra en blå brønn». *Frisprog* 05.11.1960.
- Hannevik, Arne. 1960. «O ungdoms smerte – og fryd». *Verdens Gang* 15.11.1960.
- Holm, Laila. 1960. «En reise tilbake i tiden». *Fremtiden*. Julen 1960.
- Nettum, Rolf Nyboe. 1960. «Skilsmissebarn». *Aftenposten*. Aftenutg. 14.11.1960.
- Oftstad, Erna. 1960. «Musikk fra en blå brønn». *Bergens Tidende* 10.11.1960.
- pch. 1960. «To romaner av kvinner». *Tidens Krav* 28.10.1960.
- Riisøen, Sverre. 1960. «Ørnenese og duehjerte». *Morgenavisen* 18.11.1960.
- Simonnæs, Olav. 1960. «Stor roman av Torborg Nedreaas». *Bergens Arbeiderblad* 08.11.1960.
- Vetlesen, Vesla. 1960. «Musikk fra en blå brønn». *Sørlandet* 04.11.1960.

ANNEN LITTERATUR

- Adorno, Theodor. 1977. «Was bedeutet. Aufarbeitung der Vergangenheit» [1959]. I *Gesammelte Schriften* 10.2. *Kulturkritik und Gesellschaft II: Eingriffe. Stichworte. Anhang*, 555–572. Frankfurt/Main: Suhrkamp. <https://signale.cornell.edu/text/was-bedeutet-aufarbeitung-der-vergangenheit>
- Bachner, Henrik. 1999. *Återkomsten. Antisemitism i Sverige efter 1945*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Borgen, Johan. 1960a. «Overvåkerne våre». *Dagbladet* 12.01.1960. <https://www.nb.no/items/a431eea34d58ac1b3fa21ed9b832eb2e?page=1&searchText=->
- . 1960b. «Vuggesang for nordmenn». *Dagbladet* 02.02.1960. <https://www.nb.no/items/a5e181a41328eba88a5fcc83828e5bb7?page=1&searchText=->
- Bull, Edvard. 1981. «Skjønnlitteraturen som sosialhistorisk kilde» [1977]. I *Retten til en fortid. Sosialhistoriske artikler*, 102–117. Oslo: Universitetsforlaget.
- «Den nye spionsak». 1917. *Bergens Tidende* 28.08.1917. <https://www.nb.no/items/5ca4080480416a2fd61c13792c2c7c72?page=3&searchText=->
- Digitalarkivet. <https://www.digitalarkivet.no>
- Ebbestad-Hansen, Jan-Erik. 2017. «Om antisemittismens vesen». *Klassekampen* 23.03.2017.

3. Oversikt i Gitlestad 1987. Et par anmeldelser savnes i bibliografien.

- Gitlestad, Unn Ingvild. 1987. *Torborg Nedreaas. En bibliografi*. Hovedfagsoppgave. Oslo: Statens bibliotekhøgskole.
- Greve, Tim. 1982. *Spionjakt i Norge. Norsk overvåkingstjeneste i tiden før 1940*. Oslo: Aschehoug.
- Helland, Amund. 1916. *Topografisk-statistisk beskrivelse over Bergen*. Bind 13.2. av *Norges land og folk*. Kristiania: Aschehoug.
- Hirsch, Marianne. 2008. «The Generation of Postmemory». *Poetics Today* 29 (1): 103–128.
- Holen, Odd Johan. 1976. «Familiens røde får fyller 70 år». (Intervju med Torborg Nedreaas). *Bergens Tidende* 12.11.1976. <https://www.nb.no/items/ca703de0375f83e8b4f370dc4239f4a0?page=0&searchText=>
- Iddeng, Jon. W. 2005. «Litteratur som historisk kilde». *Historisk tidsskrift* (3): 429–452.
- Iversen, Irene. 1990. «Går Herdis i brønnen? Torborg Nedreaas (1906–1987)». I *Norsk kvinnelitteratur-historie*, redigert av Irene Engelstad mfl., bind 3, 1940–1980, 118–126. Oslo: Pax forlag.
- Johansen, Karl-Egil. 2006. «'Et slikt folk kan ingen Eichmann utrydde' – haldninga til jødane og Israel i norsk presse 1945–1967». *Historisk tidsskrift* (1): 25–56.
- Mendelsohn, Oskar. 1986–1987. *Jødenes historie i Norge gjennom 300 år*, bind 1: 1660–1940 (1969, 2. utgave 1987), bind 2: 1940–1985 (1986). Oslo: Universitetsforlaget.
- Modal, Bitten (red.). 1976. *Nordens svale. Festskrift til Torborg Nedreaas på 70-årsdagen 13. november 1976*. Oslo: Aschehoug.
- Nag, Martin. 1961. «De vidunderligste tingene i livet er brannfarlige sier Torborg Nedreaas, og mener et verk har tendens når det er uavkortet ærlig». *Friheten* 27.01.1961. <https://www.nb.no/items/6a8a84a8519e6ad5f8651b3a46243aee?page=9&searchText=>
- . 2009. «Myten om Torborg Nedreaas». *Friheten*, nr. 20. <http://nkpmn.org/tekstarkiv/tekster/NagTorborg.html>
- Nedreaas, Torborg. 1947a. «Bare jøder». *Verdens Gang* 12.09.1947.
- . 1947b. «Bare jøder. Svar til Finn Bø». *Verdens Gang* 17.09.1947.
- . 1948. «Palestina og vi». *Friheten* 31.05.1948. <https://www.nb.no/items/701c6c14a43857c9d66f002f92afc9af?page=1&searchText=>
- . 1950. *Trylleglasset*. Oslo: Aschehoug.
- . 1952. *De varme hendene*. Oslo: Aschehoug.
- . 1953. *Stoppested*. Oslo: Aschehoug.
- . 1955. «Figurer på mørk bunn». *Cora Sandel* 20. desember 1880–20. desember 1955. Særnummer av *Kvinnen og Tiden*, 30–33.
- . 1960. *Musikk fra en blå brønn*. Oslo: Aschehoug.
- . 1967. «Ved en grense. 16/1 1960». I *Ytringer i det blå*, 49–55. Oslo: Aschehoug.
- . 1971. *Ved neste nymåne*. Oslo: Aschehoug.
- Reitan, Jon. 2015. *Møter med Holocaust. Norske perspektiv på tilintetgjørelsens historie*. PhD-avhandling. NTNU. <http://falstadsenteret.no/forskning/ph-d-avhandlinger/moter-med-holocaust-norske-perspektiver-pa-tilintetgjorelsens-historiekultur/>
- Rothlauf, Gertraud. 2009. *Vom Shtetl zum Polarkreis. Juden und Judentum in der norwegischen Literatur*. Wien. http://othes.univie.ac.at/7021/1/2009-09-28_6925001.pdf
- Rønning, Helge og Halldis Moren Vesaas. 1979. «To ting har man ikke lov til å være: kjedelig eller sentimental». Intervju. *Samtiden* (3): 19–26.
- Sebak, Per Kristian. 2008. «...vi blir neppe nogensinde mange her». *Jøder i Bergen 1851–1945*. Bergen: Vigmostad og Bjørke.
- Sebald, W.G. 2002. «A Natural History of Destruction». *The New Yorker*, 04.11.2002, 66–77.
- Steinfeld, Torill. 1983. «'Så møtte piken en snill heks'. Kvinneligheten som tematisk størrelse i Torborg Nedreaas' roman 'Musikk fra en blå brønn'». *Vinduet* (2): 50–60.
- Syéd, Grethe Fatima. 2016. «Reflektert realisme». *Edda* (1): 17–34. DOI: [10.18261/issn.1500-1989-2016-01-03](https://doi.org/10.18261/issn.1500-1989-2016-01-03)